

HƏRBİ DISKURSDA NEOLOGİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARI

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dili də leksik səviyyədə tez-tez dəyişməsi ilə nəzərə çarpır. Hər bir dilə ilk öncə leksik səviyyədə təsir edən amillər mövcuddur. Cəmiyyətin bütün sahələrində inkişafın olması, bu sahələrlə bağlı yeni söz və terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Müasir dövrümüzdə dövlətlər arasında hərbi sahədə güclü rəqəbat vardır. Dövlətlərin öz ərazi bütövlüklərini qorumaq və ya müdafiə etmək üçün yeni silahların yaradılması bu dövlətlərin hərbi – siyasi sahədə gücünün artmasına səbəb olur. Özünü müdafiə və hücum silahlarının istehsalı, onların müasir standartlara uyğun yaradılması ilə dilin leksikası da buna uyğun dəyişir və zənginləşir.

Hərbi termin söz və ya söz birləşməsi olub, hərbi elm və yaxud hərbi texnikanın bu və ya digər bölməsinə aid olan müəyyən məxsusi məfhum və anlayışları göstərmək üçün istifadə edilir. Qlobal aləmdə müharibələrin geniş surətdə yayılması nəticəsində, dildə hərbi anlayışları ifadə edən vahidlərin sayı həmin sahənin inkişafına uyğun çoxalır və beləliklə, dilin leksik qatının hərbi layında sürətli dəyişmələr müşahidə olunur. Dünya dillərinin leksik qatında müşahidə olunan bu dəyişmə prosesi ayrı-ayrı konkret dillərdə müxtəlif, hər bir dilin daxili qanunlarına uyğun şəkildə reallaşır. Bu reallaşmalara təsir edən amillər ayrı-ayrı dillərdə hərbi leksikanın inkişafına təsir edir, cəmiyyətin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər onun dilində də öz əksini tapır.

Hərbi terminlər semantik cəhətdən – silah növləri, yeni texnika və nəqliyyat adları, hərbi bölmələrin, hərbi hissələrin adları, hərbi vəzifə və ixtisas adları, hərbi rütbə, titullar, hərbi məktəb adları, hərbi geyim adları, düşmənin tərəfi səciyyələndirən adlar, hərbi əməliyyat növlərinin adları, hərbi komanda adları kimi növlərə ayrılır.

Silah və silah hissələrinin adları: aviabomba, avtomat, ağzotu (barta), barta, beşbarmaq, bomba, qoşalülə, qranat, dinamit, detonator, snayper, karabin, güllə, lülə, mina, patron, qumbara, detonator, pulemyot, raket, silah, sursat, tapança, top, tüfəng, çaxmaq və sair. Döyüş texnikası və qurğu adları: bombaatan, bombadaşıyan, bombardmançı, qranatatan, minaatan, minaaxtaran, raketdaşıyan, silahdaşıyan, tank, tankvuran, təyyarə, təyyarəvuran və sair. Qoşun növü və hərbi hissə adları: Aviadesant, aviasiya, alay, batalyon, bölük, briqada, qvardiya, qoşun, desant, diviziya, donanma, eskadriya, kəşfiyyat, komando, korpus, müdafiə, mühafizə, ordu, partizan, polk, raket, rota, süvari, tank, təqim manqa, tabor və sair.

Əsgəri rütbə və hərbi peşə-sənət adları: Adyutant, admiral, bayraqdar, bələdçi, vitse-admiral, qorovulşu, diversant, əsgər, zabit, kapitan, kəşikçi, kəşfiyyatçı, komandir, general, general-leytenant, general-mayor, general-polkovnik, gizir, mayor, marşal, minbaşı, mühafizə, ordu generalı, patrul, polkovnik, serjant, sərkərdə, sırası, snayper, süvari, tankçı, topçu, feldmarşal, çavuş, şturman. Hərbi təyinatlı yer adları: Aviobaza, qala, qarnizon, qospital, zastava, zona, iqamətgah, kazarma, komendatura, raketadrom, səngər, sərhəd, sursatxana, topxana, ştab, hərbi məktəb, akademiya və sair. Hərbi əməliyyatları və əks tərəfin bildirdiyi adlar: Agent, agentura, atışma, basqın, blokada, vuruş, atışma, qatil, qəsd, qətl, qırğın, diversiya, diversant, döyüş, düşmənin, əks-kəşfiyyat, əks-həmlə, əks-hücum, işğal, işğalçı, kəşfiyyat, parad, savaş, soyqırım, taran, təxribat, hərbi hücum, cəbhə.

Hərbi komandalar: Atəş!, Marş!, nişan al!, Dur!, Düzələn!, azad!, Vur!, İrəli!, Geri!, Sağa!, Sola!, Dön!, Silaha!, Qalx!, Hücum!, Farağat!, Sıradan çıx!, Sürün!, geyin!, Soyun!, Ura!.

Hərbi sənəd adları: And, bəyanat, vəsiqə, qərar, əmr, sərəncam, göstəriş, fərman, təqdimat, nizamnamə, saziş, müqavilə, atəşkəs, əsasnamə, möhür, bəlgə, yarlıq.

Hərbi geyim və digər döyüş ləvazimətlərinin adları: binokl, durbin, əleyhqaz, paraşüt, bayraq, qandal, davul, təbil, bronjlet, dəbilqə, başlıq, zireh, poqon, şinel, kəmə, sənacaq, bayraq, fişəng. (1, səh 62)

Hərbi terminlərin Azərbaycan dilində belə semantik qruplaşdırılmasında məqsəd dil vahidləri ilə birləşən türk mənşəli hərbi terminlər haqqında fikir yaratmağın əhəmiyyətini qeyd etməkdir.

Sahə leksikasının zənginləşməsində və formalaşmasında söz yaradıcılığının leksik yolu başlıca rol oynayır. Bu yol bütün dillər üçün həm ümumi xarakter daşıyır, həm də hər dilin özünəməxsus leksik söz yaradıcılığı var. Sözlərin yaranması demək olar ki, dilin daha çox sonradan formalaşmış və dəqiqləşmiş qanunlarına bəzi hallarda tabe olmur, əksinə, leksik yolla söz yaradıcılığı dilin bir çox qanunlarını müəyyənləşdirən amil olur. Buna görə də, leksik yolla söz yaradıcılığını morfoloji və sintaktik yolla sözdüzlətmə prosesindən fərqləndirmək məqsədə uyğun hesab olunur. Eyni zamanda, struktur baxımdan leksik sözyaratma prosesi sadə dil vahidlərini müəyyənləşdirirsə, morfoloji yolla daha çox düzlətmə, sintaktik yolla mürəkkəb sözlər və söz birləşmələrindən ibarət terminlər yaranır (5, səh 49).

Hərbi terminlərin, xüsusilə silah adlarının yaranmasında səs təqlidinin böyük rolu olmuşdur. Onomatopiya bütün dillərdə özünü eyni səviyyədə göstərir. Azərbaycan dilində işlənən tüfəng, fişəng, barta, partlayıcı, top sözlərində səs təqlidi yolu ilə yeni leksik vahidlərin yaranmasını müşahidə etmək olar. Yaşar Məmmədli 1997-ci ildə yazdığı "Azərbaycan dilinin hərbi leksikası" kitabında bu haqda qeyd edir ki, top-artilleriya-artilleriya silahı mənasında "topa, yumru" "əsasında deyil, səs təqlidindən yaranmışdır. Eyni ilə onomatopiya əsasında silah adlarının formalaşması fransız dilindəki bomba və patron, ingilis dilindəki shrapnel (shrapnel-ici yumru güllələrlə doldurulmuş top mərmisi) kimi sözlərdə özünü göstərir (1, səh 74).

Morfoloji yolla yaranan düzlətmə sözlər dildə mövcud olan köklərə müvafiq şəkildə artırmaqla əmələ gəlir. Belə sözdüzlətmədə iştirak edən şəkildərin sayı Azərbaycan dilində çoxdur. Bu şəkildərin həm türk mənşəli sözlərə, həm də xarici mənşəli sözlərə artırılaraq yeni leksik vahidlər yaranır. Artırıldığı sözün və yaratdığı sözün

⁹ ADU mehriban49@gmail.com

morfoloji əlamətinə görə Azərbaycan dilində hərbi terminlər əmələ gətirən şəkilçiləri iki yerə ayırmaq olar: 1. isimlərdən isim yaranan şəkilçilər 2. Feillərdən isim yaranan şəkilçilər.

İsimlərdən isim yaranan şəkilçilər: Peşə-sənət məzmunlu sözlərin yaranmasında çox məhsuldar olan bu – çi⁴ şəkilçi Azərbaycan mənşəli sözlərə və alınma sözlərə artırılır, bu zaman bir sıra mə'nə çalarları yadadır:

- müəyyən bir işlə məşğul olanın adını bildirir: döyüşçü, oxçu, tuğçu, topçu, kəşfiyyatçı, avtomatçı, sərhədçi, təyyarəçi, minomyotçu, tankçı, zenitçi, yançı (sərkərdə), yağıcı (bələdçi), elçi, sabçı (xəbəçi/qasid) və s.
- müəyyən sahəyə aidiyyəti bildirir: qvardiyaçı, desantçı, mühafizəçi, növbətçi, müdafiəçi, hərbi və s.
- Müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyət bildirir: işğalçı, qiyamçı, qəsdçi. Təxribatçı, diversiyaçı, basqınçı, bələdçi, müşahidəçi və s.

A.N.Kononov – Çi⁴ addüzəldici şəkilçisindən danışarkən qeyd edir ki, “bu affiksin yardımı ilə fəaliyyət göstərəninin adı (nomen agentis) əmələ gəlir. Artıq türkologiyda belə bir fikir müəyyən olmuşdur ki, - Çi formantı tarixən monqol dilindən keçən və fəaliyyət göstərəninin adını bildirən kök morfem olmuşdur. Monqol dilinə çin dilinin təsirini nəzərə alsaq, demək olar ki, çin dilindəki “si” – adam mənası ilə - çi arasında çox da böyük fərq yoxdur. Dilimizdə bu kök morfemin ad bildirmə keyfiyyəti son dövrlər daha da genişlənmişdir. təbii ki, kök morfem kimi-formantı mənbə dildəki ilkin konnotativ paradigmasını da qorumuşdur. Bunu həmin şəkilçi haqqında danışan tədqiqatçılar da inkar etmir (2, səh 54).

Azərbaycan dilində çox geniş yayılmış -liq⁴ şəkilçi haqqında H.Mirzəzadə yazır ki, “XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq -çi şəkilçisi daha geniş ölçədə istifadə edilmişdir. Qədim dövrlərə nisbətən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin həm yazılı, həm də şifahi növündə yeni bir şəkilçiyə rast gəlirik, bu, iki tərkib hissədən düzələn (-çi və -liq) mürəkkəb quruluşlu -çilik⁴ şəkilçisidir. Bu mürəkkəb formant peşə məzmunu ilə yanaşı subyekt anlayışı da ifadə edir”. Bu şəkilçi müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlə yanaşı hər hansı bir şeyin birləşməsinə və təmərküzləşməsinə bildirir: döyüşçülük, oxçuluq, tankçılıq, hərbiçilik, işğalçılıq, müşahidəçilik və s (3, səh 56).

-liq⁴ şəkilçisi ayrılıqda müəyyən sözlərə artılaraq keyfiyyət, xasiyyət bildirir (başlıq sözü istisna olmaqla), fərarilik, qaçqınlıq, vətənpərvərlik, vətənsəvrlik, igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq və s.

-ciq⁴ şəkilçisinin artırıldığı sözdə müəyyən qədər kiçiltmə meyli var: arpacıq, qapaqcıq, dibcik (qundağın dalı), dılcık, qulaqcıq və s.

-lama şəkilçisi vasitəsilə hərəkətin adı müəyyənləşdirilir: tuşlama, nişanlama, təkləmə, işarələmə və s.

-li⁴ şəkilçisi isim və digər nitq hissələrinə artılaraq əşyanın və ya keyfiyyətin adı bildirilir: aynalı, kalibrli, yaralı, qapalı, silahlı, alovlu və s.

-ça: qalaça, meydança və s.

Türk dillərindən digər dillərə keçmiş -man şəkilçisi şəxs bildirmə keyfiyyətinə malikdir: ataman, düşmən (Fars mənşəli olsa da, bu söz də həmin şəkilçinin köməyi ilə yaranmışdır);

-çaq: qolçaq;

-laq: yaylaq, qışlaq;

-m.: yaylım (bu söz yayılı-m şəklindəndir), ölüm;

-ilti⁴ şəkilçisi vasitəsilə adətən yamsılamalardan ad yaradılır: parıltı, gurultu, şaqqıltı;

-xana⁴ : topxana, sursatxana, keşikxana, cəbbəxana, silahxana və s.

-gah : qərargah, nişangah, iqamətgah, ordugah.

-iyyat : kəşfiyyat, əməliyyat, mükəlləfiyyat, məsuliyyət və s.

-dar: bayraqdar, silahdar, saatdar (časovoy) ;

-çaq: qolçaq;

-i, -vi: hərbi, əsgəri, fədai, fərari, sırası.

Bu şəkilçilərdən bir çoxu digər dillərdən (ərəb və fars) ya ayrılıqda alınmışdır, ya da müəyyən sözlərin tərkibində Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Feillərdən isim düzəldən şəkilçilər

- -iş⁴ : atış, axtarış, barış, baxış, vuruş, döyüş, uduş (qələbə), uruş (vuruş), qırış (döyüş), partlayış;
- -ma : atışma, barışma, vuruşma, döyüşmə, qırma, qazma, alışma, qoruma, bölmə, çəkilmə;
- -ici⁴ : atıcı, axtarıcı, qırıcı, tuşlayıcı, yağıcı (bələdçi), partlayıcı, yandırıcı;
- -in⁴ : akın (hücum), qoşun, urun (bayraq);
- -maq : çaxmaq, qarmaq, toxmaq;
- -acaq: yanacaq, sığınacaq, tutacaq;
- -iq⁴ : barışıq, danışıq. bölük, körük (xəbərci), tutuq (girov), sınıq, yanıq, keşik və s;
- -qın⁴ : qaçqın, yanğın, sürün, basın, itgin, qırğın, azğın və s .
- -qan : alışqan, vuruşqan, döyüşkən, qaytarqan (düşəni dəf edən);
- -qi⁴ : qurğu, pusqu, basqı, itgi, süngü, təggi (tufəngin içini simlək üçün), silgi;
- -ak : qaçaq, yedək, başak, sığınaq, sancaq, bıçaq, qorxaq, ürəkək, dönək;
- -qa : bölgə, bəlgə;
- -ac : tıxac, kirəc;
- -qic : dalğic, başlangıç;
- -ağan: qapağan (fateh), yatağan (qılınç);
- -an: qalxan;

- -nc:qorxunc;
- -saq:tutsaq (dustaq);

19. -ar:çapar və s

Azərbaycan dilində xeyli sayda mürəkkəb strukturlu sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət hərbi terminlər mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, istər sadə termin, istər mürəkkəb strukturlu dil vahidi, istərsə də söz birləşməsindən ibarət olan hərbi termin işarəvilik baxımından eyni funksiyanı yerinə yetirir. Mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin təşkil edən komponentlərinin mənşəyinə görə onları üç qrupa bölmək olar (6, səh 97).

1. Komponentləri alınma termin olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri-aviabomba, general-mayor, tankodrom, radiolokasiya, radioelenqator, raketodrom, hidroaviasiya, radioaktiv, radiokompas, aviasiya raket, atom bombası, raket bazası, ballistik raket, paraşüt desntı, kontaktsiz mina və sair.

2. Komponentlərindən biri alınma olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri- qranatatan, hidrotəyyarə, minaaxtaran, radioəlaqə, hava desantı, hərbi bazaa, hərbi akademiya, atom zərbəsi, ordu generalı, uzaqmənzilli aviasiya və sair.

3. Komponentləri Azərbaycan dilininsözlərindən və ya Azərbaycan dili üçün anlaşılıqlı olan ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri- özüyəriyən, kiçikçaplı, tərksilah, beşbarmaq, döyüş sursatı, zirehdələn mərmı, daxili qoşun, hərbi sırr, hərbi xidmət, hərbi əsir, soyuq silah, baş qərargah və s.

Komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin növünə görə mürəkkəb strukturlu hərbi terminləri iki qrupa bölmək olar.

1. Komponentləri bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanan hərbi terminləri nitq hissələrinə görə də qruplaşdırmaq olar:

1). tərəfləri sifət-isim olan hərbi terminlər-daxili qoşun, soyuq silah, radioparol, ballistik raket, hərbi baza, uzaqmənzilli raket, baş qərargah, qırıcı təyyarə.

2). tərəfləri isim-feli sifət olan hərbi terminlər-raketdaşıyan, gülləbatmaz, oxatan, qranatatan və s.

3). tərəfləri say-düzəltmə isimolan hərbi terminlər-təklüləli, beşatılan, çoxpatronlu və s.

4). qoşa sözlərdən ibarət olan hərbi terminlər-general-mayor, top-tüfəng, dava-dalaş və s (4, səh 47).

İdarə əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb hərbi terminlərin birinci komponenti şəkilçisiz, ikinci komponenti isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, atom bombası, raket bazası, hava desantı, ordu generalı, hücum xətti, istehkam qurğusu və s. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qolunu da abreviaturalar təşkil edir. Mürəkkəb ixtisarlardan adətən hərbi sənədlərdə daha geniş istifadə edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: 1997, 132 s.

2. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка, М., 1941.

3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, B., ADU, 1990, s.56.

4. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, API, 1987.

5. Qasimov İ. Z. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, 2000, "Nurlan".

6. Qasimov İ. Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı, Bakı, 2001, "Nurlan".

Açar sözlər: hərbi diskurs, sintaktik, abreviatur, morfoloji, leksik vahidlər

Keywords : military discourse, syntactic, abbreviation, morphological, lexical units

Ключевые слова: военный дискурс, синтаксис, аббревиатур, морфологические, лексические единицы

Lexical-Semantic Groups of Neologisms in Military Discourse

Summary

The scientific article "Lexical-Semantic Groups of Neologisms in Military Discourse" talks about lexical-semantic groups of neologisms in military discourse. In the article, the semantics of military neologisms - types of weapons, new equipment and transport names, names of military units, military units, names of military duties and specialties, military rank, title names, names of military schools, names of military uniforms, names characterizing the enemy side, types of military operations names, military team names are investigated. If the lexical word formation process defines simple language units, the article reflects the analysis of the methods of formation of terms consisting of morphologically more complex words and word combinations.

Резюме

В научной статье «Лексико-семантические группы неологизмов в военной речи» говорится о лексико-семантических группах неологизмов в военной речи. В статье рассматривается семантика военных неологизмов - наименования видов вооружения, новой техники и транспорта, наименования воинских частей, воинских частей, наименования воинских обязанностей и специальностей, воинское звание, титульные наименования, названия военно-учебных заведений, названия военной формы одежды. , исследуются названия, характеризующие сторону противника, названия видов боевых действий, названия воинских частей. Если лексический процесс словообразования определяет простые языковые единицы, в статье отражен анализ способов образования терминов, состоящих из морфологически более сложных слов и слов. комбинации.

Rəyçi:

ADU-nun ingilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı-2
kafedrasının professoru, filologiya elmlər doktoru Vəliyeva M.Ə.